

Harri Huovinen

Kirkon rajojen tarkkuus ja epätarkkuus: patristisia ja nykyaikaisia näkökulmia

Esitelmä Ortodoksisuuden tutkijana -symposiumissa
Joensuussa 11.11.2021

Tunnettu patristinen maksiimi kuuluu: ”kirkon ulkopuolella ei ole pelastusta.”¹ Toisaalta varhaiskristilliset auktorit puhuvat myös kirkon sisäpuolesta, jossa ihminen voi saavuttaa elämänsä jumalallisen *teloksen*. Tällainen ulko- ja sisäpuolisuuden retoriikka implikoi, että näiden kahden valta-
piirin välillä on ikään kuin tarkka raja, joka voidaan määritellä. Soteriologian
nähdään liittyvän tämän rajan ylittämiseen, siis siirtymiseen ulkopuolelta
sisäpuolelle, kirkon jäseneksi. Tässä ei tietenkään ole mitään uutta. Kiinnos-
tavaa sen sijaan on se, että merkittävässä jälkinikealaisissa lähteissä kirkon
ulko- ja sisäpuolisuuden välinen raja kuvataan paitsi tarkkana paikoin myös
epätarkkana.

Käsillä olevassa, väitöstutkimukseni tuloksiin perustuvassa katsaukses-
sa tarkastelen kahtalaista suhtautumista kirkon rajoihin.² Tarkastelun myötä
päädyn myös tarjoamaan vastauksen kysymykseen, jota varhaisen kirkon
tutkimuksessa ei ole aiemmin riittävästi huomioitu: Millaisena 300-luvun
merkittävät katekeetit Kyrillos Jerusalemilainen (n. 315–387) ja Johannes
Krysostomos (n. 347–407) ymmärtävät kirkon rajan ylitysvaiheessa olevien
kastekandidaattien teologis-ekkleesiologisen aseman?

Katsauksen toisessa osassa käsittelen kirkon rajojen tulkintaa nykypäi-
vän ortodoksisessa teologiassa. Ensiksi osoitan, miksi systemaattisen teologi-
an tutkijoilla on ollut vaikeuksia määritellä kirkon rajoja niiden patristisessä
rikkaudessa. Toiseksi käsittelen mahdollisuuksia, joita näiden rajojen moni-
muotoisempi tarkastelu voisi tarjota oman aikamme kirkolliselle elämälle.

¹ Maksiimi yhdistetään usein Kyprianukseen, mutta se esiintyy eri muodoissa myös Origeneella. Keskustelua: Ledegang 2001, 296–97, 457.

² Ks. erityisesti Huovinen 2021; 2022.

Kirkon rajat 300-luvun katekeettisessa retoriikassa

Katekeettisissa homilioissaan sekä Kyrillos Jerusalemlainen että Johannes Krysostomos lähestyvät kirkon rajoja samankaltaisella, kahtalaisella tavalla. Yhtäältä katekeetat kuvaavat kirkon rajat selväpiirteisinä. Toisaalta kirkon ulko- ja sisäpuolisuuden välinen raja ei heidän mukaansa ole yksinomaan tarkka.

Rajan selväpiirteisyys tarkoittaa kirkon jäsenyyden kannalta sitä, että ihmisen voidaan ymmärtää olevan joko tietynlaisen rajaviivan ulko- tai sisäpuolella. Tällainen eksklusiivinen lähestymistapa perustuu luonnollisesti raamatullisiin teksteihin ja varhaisempiin patristisiin aineistoihin, joissa kaste nähdään eräänlaisena rajana kirkon ulko- ja sisäpuolisuuden välillä. Esimerkiksi Krysostomos pitää kastamattomia katekumeeneja selvästi ulkopuolisina, jopa demonien asuntoina.³ Toisaalta initiaatioprosessin loppuvaiheen siirtymäriitit – kaste, ja Kyriiloksen ajattelussa myös mirhavoitelu – välittävät vastaanottajalleen kristillisen identiteetin ja kirkon jäsenyyden.

Kirkon jäsenyyttä auktorit kuvaavat erilaisin yhteisöllisin metaforin. Kyrillos esimerkiksi puhuu kirkosta äitinä, joka synnyttää uusia kristittyjä⁴, siis kirkon lapsia⁵. Toisaalta katekeetat puhuvat kirkon jäseneksi tulemisesta paavalilaiseen tapaan filiaationa tai adoptiona (ἰοθεσία).⁶ Niin kirkon lapseuden välittämisen⁷ kuin Jumalan lapsen asemaan adoptoimisenkin isät ymmärtävät toteutuvan kasteessa.⁸ Molemmat heistä puhuvat kirkon jäsenistä myös veljinä.⁹ Heidän voidaan olettaa ajattelevan, että juuri kasteessa tapah-

³ *Cat.* 2/2.7. Ks. myös *Cat.* 3/1.7.

⁴ *Catech.* 18.26. Vrt. *Catech. myst.* 2.4, jossa kasteveittä kuvataan äidillisten metaforien avulla.

⁵ *Catech. myst.* 1.1. Ks. myös *Catech.* 18.26.

⁶ *Catech.* 3.14, 7.13–14; 17.5. Sama teema esiintyy kohdissa *Catech.* 4.2, 5.6. Vrt. *Catech. myst.* 2.6, 3.1, 5.5. Uudestisyntymis- ja adoptioiteemoja käsitellään myös yhdessä, ks. *Catech.* 1.2. Englanninkielisessä maailmassa ἰοθεσία-sanan vastineena käytetään usein substantiivina ”adoption”, joka oikein ymmärrettynä onkin aivan mahdollinen ilmaisu. Toisaalta adoptio-sanan yleiseen nykymerkitykseen tottunut lukija tulkitsee lapseksi ottamisen helposti syntymästä erilliseksi tapahtumaksi. Termiä ”filiaatio” voidaankin pitää tässä yhteydessä osuvampana käännöksenä, sillä se jättää selvemmin tilaa raamatullis-patristiselle visiolle, jossa Jumalan lapseksi ottaminen samastetaan uudestisyntymisen kanssa. Ks. esim. *Annala* 2021, 159.

⁷ Kyrillos, *Procatech.* 16; *Catech.* 3.14–15, 11.9; *Catech. myst.* 1.10. Ks. myös *Catech.* 18.34; *Catech. myst.* 3.5; Krysostomos, *Cat.* 3/1.17; 2/4.6, 17; 2/1.3, 7, 8.

⁸ *Catech.* 7.14.

⁹ *Catech. myst.* 5.3.

tuva uusi syntymä kirkko-äidistä liittää kastettavat samaan hengelliseen perheyhteyteen, toistensa veljiksi ja sisariksi.¹⁰ Kyrillos ja erityisesti Krysostomos käyttävät kirkon ja sen jäsenistön kuvaamiseen myös paavalilaista kuvaa sotilasjoukosta tai yksilötaistelijoista. Kumpikin katekeetoista liittyy Ignatioksen ja muiden patrististen edeltäjiensä käsitykseen, jonka mukaan sekä värväytyminen kirkko-armeijaan että kristittyjen taistelijoiden varustaminen tapahtuvat nimenomaan kasteessa.¹¹ Jo näistä muutamista esimerkeistä käy ymmärrettäväksi, että isät pitivät initiaatioprosessin loppuvaiheen riittejä selvänä rajana kirkon ulkopuolisuuden ja sen jäsenyyden välillä.

Toisaalta kirkon ulko- ja sisäpuolisuuden välinen raja ei Kyrilloksen ja Krysostomoksen ajattelussa ole yksinomaan tarkka, niin kuin vaikkapa ohuella kynällä viivoitinta käyttäen piirretty viiva. Pikemminkin se muistuttaa maastossa olevaa valtakunnanrajaa, jonka ylittäminen edellyttää matkantekoa ja hieman aikaakin. Millainen tämän raja-alueen ylitysprosessi sitten on?

300-luvulla kirkon rajanylitysprosessin katsottiin alkavan ilmoittautumisesta katekumeeniksi.¹² Kun katekumeenit olivat seuranneet kirkon elämää (ilmeisesti) useamman vuoden ajan, he saattoivat ilmoittautua initiaatioprosessin intensiiviselle päätösjaksolle, joka käytiin läpi suuren paaston aikana, ennen pääsiäisyön liturgiassa toimitettavaa kastetilaisuutta. Tätä 40 (Krysostomoksella 30) päivän jaksoa on tunnetusti tarkasteltu lukuisissa tutkimuksissa, usein kuitenkin lähinnä liturgisesta tai pedagogisesta näkökulmasta. Samalla tutkijat ovat kuitenkin lähes säännönmukaisesti jättäneet huomiomatta sen seikan, että 300-luvun isillä tämä initiaatioprosessin loppuvaihe ei palvele ainoastaan käytännön siirtymiseen liittyvänä ohjelmarunkona. Sen tehtävänä ei myöskään ole kartuttaa pelkkää intellektuaalista¹³ informaatiota.¹⁴ Pikemminkin katekeetat näkevät prosessin koko loppuvaiheen efektiivisenä, vähintään kohti kirkon täyttä jäsenyyttä muuttavana.

Kyrilloksen tuotannosta voidaan hahmottaa seuraavat neljä transformoivaa tekijää, jotka sijoittuvat tähän rajanylitysjaksoon: Ensiksi *kirjoittautuminen* kastettavien listaan siirtää katekumeenit kastekandidaattien kategoriaan. Tämä ei ole vain pragmaattinen toimenpide. Kirjoittautuessaan kandidaattien listaan katekumeenien annetaan ymmärtää siirtyvän myös Py-

¹⁰ Näin myös Destro & Pesce 2009, 427.

¹¹ Ks. esim. Ignatios, *I. Pol.* 6.2; Kyrillos, *Procatech.* 10; *Catech.* 1.4; 17.36; *Catech. myst.* 3.4.

¹² Aihetta käsittelevää kirjallisuutta listaa esim. Akselberg 2017, 148, n. 837.

¹³ Vrt. Stephenson 1954, 593.

¹⁴ Näin asian ymmärtää myös Paulin 1959, 186: "la catéchèse en effet n'est pas seulement une 'didascalie', mais une 'participation aux mystères du Christ'."

hän Hengen toimintapiiriin.¹⁵ Toiseksi katekeetat kehottavat kandidaattejaan myös elämänmuutokseen, joka ohjaa sekä heidän sisäisiä asenteitaan että ulkoista toimintaansa. Kyrilloksen mukaan tällainen *parannus* tekee kandidaatit kykeneviksi ottamaan vastaan vastaan Pyhän Hengen, armon ja puhdistumisen.¹⁶ Kolmanneksi *katekeettisella opetuksella* on paitsi informatiivinen myös hengellinen vaikutus. Kyrillos painottaa, että kirjoituksia ja uskon mysteerejä koskevan ymmärryksen lisääntyessä itse Pyhä Henki tulee asumaan kuulijoiden mielissä. Näin opetus palvelee Hengen välikappaleena valaisten kandidaatien sieluja jo ennen kasteessa lahjoitettavaa lopullista valaistumista.¹⁷ Neljänneksi *eksorkismeilla* voidaan katsoa olevan kirkon rajan yli vievä luonne. Eksorkistien puhallukset kandidaatteja kohti kuvaavat Hengen välittämistä heille. Kirjoitusten sanojen lausuminen puolestaan ajaa demoniset voimat heidän sieluistaan, jättäen jäljelle vain pelastuksen.¹⁸

Kirkon rajan ylittäminen ei siis muistuta yksittäistä, lyhyttä askelta kapean kynnyksen yli. Kirkon sisäpuolelle matkaa tekevien kandidaatien näkökulmasta ylitettävä raja-alue näyttäytyy pikemminkin laajana ja hie-man epätarkkana. Yhtäältä on nimittäin selvää, että tätä matkaa tehdessään kandidaatit eivät vielä ole päässeet sisään kirkon täyteen sakramentaaliseen osallisuuteen. Toisaalta he eivät kuitenkaan enää ole kirkon ulkopuolellaakaan – ovathan he osallisia kirkollisesta kasvuprosessista ja Hengen transformoivasta vaikutuksesta. Epäilemättä tästä syystä katekeetat toistuvasti kutsuvatkin kandidaattejaan jo tämän prosessin kuluessa nimityksillä, jotka varsinaisessa mielessä kuuluvat vasta kastetuille kirkon jäsenille. Esimerkiksi hieman samaan tapaan kuin Toinen ekumeeninen kirkolliskokous (381) ja Trullon konsiili (691–692) myöhemmin nimittävät katekumeeneja kristityiksi välittömästi heidän aloitettuaan initiaatioprosessin¹⁹, Kyrillos kutsuu vielä kastamattomia kandidaattejaan kristityiksi²⁰. Lukuisissa kohdin katekeetta soveltaa heihin myös kristillistä perheterminologiaa. Hän muun muassa lausuu, että jo kastekandidaateiksi kirjoittautumisen myötä kuulijoista on tullut

¹⁵ *Procatech.* 1.

¹⁶ *Catech.* 1.2; 2.10; 3.2; 16.12. Ks. myös *Catech.* 2.6.

¹⁷ *Catech.* 18.32. Ks. myös *Catech.* 16.3.

¹⁸ *Procatech.* 9. Ks. myös *Catech.* 16.19.

¹⁹ *2 ecum.* 7; *Trull.* 95. Vrt. Akselberg (2017, 161), joka katsoo, että 300-luvun kirkollisessa elämässä katekumeenit olivat "non-mysteriological participants and bearers of the name 'Christian'".

²⁰ *Catech.* 10.20.

yhden äidin – siis kirkon – poikia ja tyttöjä.²¹ Hän kutsuu heitä säännöllisesti myös lapsiksi²² ja veljiksi²³.

Pidemmässä esityksessä olisi mahdollista osoittaa, että Kyrilloksen ajattelussa tällä perheretoriikalla on nimenomaan teologinen painoarvo: hänen ajattelussaan kandidaatit ovat osallisia lapsen suhteesta Jumalaan jo ennen kastettaan. Vastaavasti Krysostomos esplikoi ottavansa kandidaatit vastaan veljinään jo ennen heidän kasteessa tapahtuvaa syntymäänsä.²⁴ Hän antaa myös ymmärtää, että paitsi kastetut kristityt myös kastekandidaatit kuuluvat kirkon armeijaan. Tällä tavalla molemmat katekeetat siis pitävät kandidaatteja vähintään osittaisina kirkon jäseninä jo ennen heidän initiaatioprosessinsa loppuun saattamista. Todettakoon vielä, että tämän osittaisuuden luonne selviää tarkemmin kyrilloslaisesta aineistosta. Asian käsittely edellyttäisi kuitenkin laajemman esityksen.²⁵ Sen sijaan siirryn seuraavaksi katselemaan kirkon rajoja nykypäivän näkökulmasta.

Kirkon rajat nykypäivän ortodoksisessa teologiassa

Vaikka Kyrilloksen ja Krysostomoksen teologiaa on tarkasteltu jo vuosisatojen ajan, varhaiskristillisen initiaatioteologian tutkimus on kuitenkin usein vältellyt heidän tuotannostaan esiin piirtyvää käsitystä kirkon rajojen epätarkkuudesta. Aihe näyttää muodostuneen ongelmaksi systemaattisen teologian nykytutkijoille. Tämän tendenssin taustalla voidaan nähdä kaksi mahdollista syytä.

Ensiksi, tutkijoiden perusolettamus vaikuttaa olevan, että patristiset auktorit lähestyvät kirkon rajoja poikkeuksetta klassisesta selkeyden ja tarkan määriteltävyyden näkökulmasta. Tällainen esiyymmärrys vaikuttaa tutkijoiden kykyyn nähdä kirkkoisien teksteissä muunkinlaisia käsityksiä.

Toiseksi, moderneissa tutkimuksissa patristista initiaatioteologiaa tarkastellaan usein ikään kuin Petrus Ramukselta (1515–1572) lainattujen silmälasien läpi: ymmärrystä ohjaa *loci*-ajattelu, joka pyrkii kategorisoimaan tutkimuskohteensa ja selvittämään niiden olemusta dikotomisen lähestymistavan

²¹ *Procatech.* 13.

²² *Catech.* 3 *praef.*, 1–2.

²³ *Procatech.* 9; *Catech.* 2.5, 20; 3.3; 4.24; 5.12; 12.31; 13.32; 15.25; 18.20, 32, 34.

²⁴ *Cat.* 2/1.1, 7.

²⁵ Aiheesta tarkemmin, ks. Huovinen 2021, 414–16.

avulla.²⁶ Monista avuistaan huolimatta tällainen skolastinen ote ei voi tavoittaa kirkon jäsenyyden progressiivista luonnetta sen koko rikkaudessa. Kristillisen initiaation objektiivinen dogmatisointi näet edellyttäisi myös sen seikan tunnustamista, että kastekandidaattien suhde kirkkoon näyttäytyy isillä vähittäin syvenevänä prosessina. Tämän prosessin sakramentaalis-mystisestä luonteesta johtuu, että sen vaikutuksen kulloisestakin syvyydestä on mahdollonta saada eksaktia tai tyhjentävästi jäsennettävää tietoa. Siksi tätä prosessia käyvien kastekandidaattien ekklesiologista statusta ei myöskään voida määritellä yksinomaan ulko- ja sisäpuolisuuden kategorioiden puitteissa.

Tästä käy ymmärrettäväksi, että aihetta koskevan systemaattisen esityksen puute sinänsä ei ole mikään ihme. Yllättävää on pikemminkin se, että systemaattisen esityksen laatimiseen liittyvää vaikeutta ei ole tutkimuksessa eksplikoitu. Tämä ilmiö on kiinnostava myös historiallisessa mielessä. Jo Alexander Schmemmann (1921–1983) valitteli läntisesti ja skolastisesti virittyntä teologian tekemisen tapaa, joka omista abstrakteista ennako-oletuksistaan käsin päättää *a priori* mitkä asiat ovat ”tärkeitä”, mitkä taas ”sekundaarisia”. Tämän seurauksena tutkimus keskittyy sitten tärkeinä pitämiinsä punktuuaaliisiin toimituksiin, ja jättää liturgisen elämän monitahoisen ja prosessuaalisen luonteen huomiotta.²⁷ Merkillistä kyllä, vaikka Schmemmannin lausunnoista on kulunut jo vuosikymmeniä, patristisen initiaatioteologian tutkimus keskittyy yhä edelleen paljolti nimenomaan selvärajaisiin ja helposti hahmotettavaan *locuksiin* kuten sakramenteihin ja niiden vaikutuksiin.

Entä millaisia mahdollisuuksia edellä kuvatut kirkon rajojen määrittelytavat voisivat tarjota kirkolliselle elämälle nykyajassa? Ensinnäkin, vaikka klassinen soteriologia epäilemättä jäsenyykin kirkon rajojen tarkkuudesta käsin, voi kirkon ulko- ja sisäpuolen välisen raja-alueen epätarkkuudenkin hyväksyminen auttaa ymmärtämään tätä rajaa parhaillaan ylittävien nykyihmisten suhdetta kirkkoon. 300-luvun auktorien retoriikka voi ohjata myös oman aikamme katekeettoja suhtautumaan kastekandidaatteihinsa lämpimän pastoraalisesti, ja pitämään heitä kirkko-perheen osajäseninä jo ennen heidän lopullista liittymistään ortodoksisen kirkon täyteen elämänyhteeseen.

Toiseksi, kirkon rajojen huolellisella tarkastelulla on myös ekumeenista merkitystä. Ulko- ja sisäpuolta erottavaa raja-aluetta ylittävien kandidaattien kirkollista statusta voidaan pitää analogisena nykypäivän tunnustuskuntiin

²⁶ Keskustelua: Ong 2004.

²⁷ Ks. esim. Schmemmann 1988, 13.

kuuluvien kristittyjen kirkollisen aseman kanssa. Kristillisen keerygman vastaanottamisen myötä toisten tunnustusten piirissä eläviä kristittyjä ei välttämättä ole pidettävä ulkopuolisina, vaan ainakin osittain samasta Hengestä osallisina.²⁸ Tällä tavalla heihin on mahdollista suhtautua aidon patristisella, hyväntahtoisella tavalla, ja nähdä heidän elävän alustavassa suhteessa kirkon ”perheeseen”, suhteessa, joka toivottavasti syvenee kohti kirkon rajan lopullista ylittämistä ja täyttä jäsenyyttä.

Lähteet ja kirjallisuus

Lähteet

Ekumeenisten synodien kanonit

Trull. Canones sanctorum patrum qui in Trullo imperialis palatii Constantinopoli convenerunt. PG 137.

2 ecum. Canones VII synodi Constantinopolitanae oecumenicae secundae. PG 137.

Ignatios Antiokialainen

I. Pol. Epistula ad Polycarpum. – Ignace d’Antioche, Lettres. Martyre de Poly carpe. Toim. Pierre Thomas Camelot. Sources Chrésiennes 10. Paris: Les Éditions du Cerf, 1945.

Johannes Krysostomos

Cat. 2/1 Ὡς ποθινός. – Jean Chrysostome, Trois catéchèses baptismales. Toim. Auguste Piédagnel & Louis Doutreleau. Sources Chrésiennes 366. Paris: Les Éditions du Cerf, 1990.

Cat. 2/2 Ἄρα ἀπηλάσατε. – Jean Chrysostome, Trois catéchèses baptismales. Toim. Auguste Piédagnel & Louis Doutreleau. Sources Chrésiennes 366. Paris: Les Éditions du Cerf, 1990.

Cat. 2/4 Εὐλογητὸς ὁ Θεός. – Jean Chrysostome, Catéchèses baptismales. Toim. Antoine Wenger. Sources Chrésiennes 50. Paris: Les Éditions du Cerf, 1957.

Cat. 3/1 Χαράς καὶ εὐφροσύνης. – Jean Chrysostome, Catéchèses baptismales. Toim. Antoine Wenger. Sources Chrésiennes 50. Paris: Les Éditions du Cerf, 1957.

²⁸ Keskustelua moderneista ekumeenisista näkemyksistä koskien Hengen toimintaa erilaisissa kirkollisissa yhteisöissä, ks. Lim 2015, 211–29. Ks. myös Hopko 1982, 100–1.

Kyrillos Jerusalemilainen

- Catech. Catechesis. – Cyrilli Hierosolymarum archiepiscopi opera quae supersunt omnia.
Toim. W. C. Reischl & J. Rupp. Vols 1 & 2. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1967.
- Catech. myst. Catéchèses mystagogiques. – Cyrille de Jérusalem, Catéchèses mystagogiques, Toim. Auguste Piédagnel & Pierre Paris. Sources Chrétiennes 126 bis. Paris: Les Éditions du Cerf, 2004.
- Procatech.
Procatechesis. – Cyrilli Hierosolymarum archiepiscopi opera quae supersunt omnia. Toim. W. C. Reischl. Vol. 1. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung, 1967.

Kirjallisuus

Akselberg, Kristian

- 2017 Greeks, Jews, heretics, and the Church of God: Ecclesiology in the catechetical lectures of St Cyril, Archbishop of Jerusalem. University of Oxford.

Annala, Pauli

- 2021 "Kunnes Kristus saa muodon teissä": Katsaus patristiseen kaltaisuuteen kasvamisen teologiaan. – Jumalan kaltaisuuteen: Aatehistoriallisia tutkielmia elämän päämäärästä. Toim. Serafim Seppälä. Studia Patristica Fennica 14. Helsinki: Suomen patristinen seura.

Destro, Adriana & Pesce, Mauro

- 2009 L'identité des croyants en Jésus au Ier siècle: Le cas de Paul de Tarse. Inclusion et exclusion. – Entre lignes de partage et territoires de passage: Les identités religieuses dans les mondes grec et romain, "Paganismes", "judaïsmes", "christianismes". Louvain: Peeters.

Hopko, Thomas

- 1982 All the Fulness of God: Essays on Orthodoxy, Ecumenism and Modern Society. Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press.

Huovinen, Harri

- 2021 Familial Terminology and the Progressive Nature of Church Membership in Cyril of Jerusalem. – Review of Ecumenical Studies 13 (3/2021), 400–18.
- 2022 Martial Imagery and Church Membership in the Catechetical Rhetoric of John Chrysostom. – Phronema, Vol. 37(1), 2022, 99–118.

Ledegang, F.

- 2001 *Mysterium Ecclesiae: Images of the Church and its Members in Origen.* Bibliotheca Ephemeridum Theologicarum Lovaniensium CLVI. Leuven: Uitgeverij Peeters.

Lim T. N., Timothy

- 2015 *Towards a Pneumatological-Ecclesiology: Outside the "Two Lungs of the Church".* – Review of *Ecumenical Studies* 7 (2/2015), 211–29.

Ong, Walter J.

- 2004 *Ramus, Method and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason.* Chicago; London: The University of Chicago Press.

Paulin, Antoine

- 1959 *Saint Cyrille de Jérusalem: Catéchète.* Paris: Les Éditions du Cerf.

Schmemmann, Alexander

- 1988 *The Eucharist: Sacrament of the Kingdom.* Crestwood, New York: St. Vladimir's Seminary Press.

Stephenson, A. A.

- 1954 *St. Cyril of Jerusalem and the Alexandrian Heritage.* – *Theological Studies* 15:4 (1954), 573–93.